

From Attempts to Form a Coalition to Worsened Relations; Transformation in Iran and Russia Relations in the Seventeenth Century

Mansour Sefat Gol

Professor of History, University of Tehran

Seyed Mehdi Hosseini Taghiabad*

Ph.D. Student of History, University of Tehran

(Date received: 2 Feb. 2020 - Date approved: 11 Jul. 2020)

Abstract

The process of neighborliness between Iran and Russia began in the middle of the sixteenth century and was implemented until the end of the same century. In the meantime, the two sides pursued diplomacy backed by common enemies and business incentives. Potentials for tensions emerged during the first half of the seventeenth century with the restoration of Iranian sovereignty over its Caucasian territory from Ottomans and the Russian efforts to break into Georgia and Dagestan. However, the balance of forces prevented the situation from becoming worse. This situation continued until Peter's reign in the late seventeenth century. This article attempts to examine the evolution of Iranian-Russian relations from the attempt to military cooperation to the direct and indirect conflicts in the 17th century. The method of writing is descriptive-analytical based on the analysis of data extracted from primitive sources and authentic research. This study seeks to answer the question of why in the process of developing bilateral relations, despite potentials for cooperation, potentials for tension led to conflicts between the two sides. The result of this study shows that Russia was not able to face Iran directly in the 17th century, so it benefited from the nurturing activities of its citizens, especially Don Cossacks, along the Iranian Caspian coast, and on Caucasian issues, it was also advancing with the recruitment of local rulers and fortifications in the buffer zones between its territory and Iran. Russia's key goal was to dominate the strategic segments of the North-South Corridor both at sea and on land.

Iran's historical relation with Russia dates back to about a thousand years, and in addition to trade, it includes the Varangians' invasion to Iran via both land and the Caspian Sea during the 9th to 11th centuries. The history

---

* E-mail: mehdiabad@ut.ac.ir (Corresponding author)

of official relations between Iran and Russia goes back to the reign of Ivan III of Russia. Realizing the importance of the Aq Qoyunlu, he sought to establish relations with them. Although Uzun Hasan responded to the embassy initiatives, he did not prioritize relations with distant neighbors. The turning point in Iran-Russia relations was the fall of Kazan in 1552 AD and Astrakhan in 1556 at the hands of Ivan “the fourth” and beginning of neighborliness between Iran and Russia through the Caspian Sea.

The official relations between Iran and Russia were formed in the second half of the sixteenth century on three axes: trade, political-military cooperation, and geographical conflict, consequently, tensions between the two countries were not unexpected in such a situation.

During the period between the two countries’ maritime neighborliness in 1556 and their land contacts in 1591 and 1604, the first capacities of tensions arose in relations between the two countries, indicating further complications. The desire of Tsarist Russia to receive the ownership of west coast of the Caspian Sea from Iran was revealed in the case of the Vasilchikov embassy in 1587. Of course, Iran’s firm stance against Russian movements on its borders became apparent in the late 16th and early 17th centuries.

In the meantime, the internal engagements of the two sides and their priorities in the face of their enemies led both sides to try to rely on the positive and constructive aspects of relations and contain the capacities of tension. As during the First Russo-Persian War (1651-1653), Tsar Alexei, the father of Peter, and the architect of many of Russia’s foundations of power, quickly sent an ambassador to make peace, or even during Razin’s invasion to Iranian ports of the Caspian Sea from Darband (Derbent) to Astarabad, Russia kept its diplomatic wing very active in its relations with Iran.

If in the late sixteenth century the confrontation with the Ottomans and the Shaybanids was a serious incentive for the parties to cooperate, but with the fall of the Shaybanids at the end of the sixteenth century and the end of the Iran-Ottoman conflict, especially with the Treaty of Zuhab in 1639, Trade and neighborhood requirements became the main drawbacks of relations; while the Russian side pursued a dual game in its relations with Iran based on its activities on the coasts of the Caspian Sea and established Caucasian communications.

Iran’s action to destroy Russian castles on the banks of the Sunzha River and expelling the Russian trade delegation with diplomatic cover, followed by the plundering of Iranian shores by Russian Cossacks, were three Pieces of evidences of the severity of relations that did not tend to be obvious. In 1653, following the success of the Sunzha River operation, Khosrow Khan Shervani was ready to march to Tersky, but Shah Abbas II preferred the path

of diplomacy. On the issue of the Cossack's attack, Iran also preferred to respond to Russian diplomacy.

Russia's proliferation on the Caspian Sea coasts and its infiltration into Dagestan and Georgia were the main roots of tensions in relations between the two sides, which were managed due to Iran's balance of power and relative superiority.

Although the benefits of trade with Iran for Russia and the interests of Russia from being the route for Iran's trade with Europe was very important to Moscow, but in a model reminiscent of the conflict between the Golden Horde and the Ilkhans in the Caucasus, the Kremlin sought to dominate both the sea and the land route, pursuing indirect destructive actions in its relations with Iran in the cases of Caspian sea shores and the Caucasus that overshadowed at least its own short-term interests.

The Russian governors of Astrakhan and Tersky had been cooperating with the Cossack bandits at many times, similar to the Khazar Khaganate's action in 913 AD, which allowed the Varangians to cross their territory and move from Don River to Volga river and to the Caspian Sea to access Iranian shores for plundering the civilians. With so much evidence, these governors' coordination with Moscow cannot be questioned. Therefore, duplicitous behavior and indirect persecution should be considered part of Moscow's policy towards Isfahan.

In the seventeenth century, Russia, in the balance of power with Iran, was gradually trying to change the balance in its favor. The Tsars' continued efforts to establish relations with the Dagestani and Georgian elites, especially with those who were dissatisfied with Iran. Russia's failed attempts to make its relations with several Georgian elites to a bargaining tool with Iran and interference in Georgia's affairs, were examples of Moscow's soft political approach in its rivalry with Iran during seventeenth century. However, the invasion of Iran by Peter the Great in 1723 marked another aspect of a macro-politics, a policy that continued from the Ivan the "fourth", Boris Godunov, and the Romanovs in three dynasties.

It can be said that the developments of Iran-Russia Relations during seventeenth century showed that the relations between the two sides should have been considered as an equation in which the key effective factors were geopolitical conflict, commercial and political interests, rivalries, cooperation and competition in foreign policy, which over time, the results were different.

Keywords: Caspian Sea, Caucasus, Dagestan, Don Cossacks, Georgia, Safavid Iran, Tsarist Russia.

از تلاش برای ائتلاف تا تیرگی مناسبات؛ تحول روابط ایران و روسیه در سده هفدهم

منصور صفت گل

استاد تاریخ، دانشگاه تهران

سید مهدی حسینی تقی آباد*

دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۳ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۰۴/۲۱)

چکیده

فرایند همسایگی ایران و روسیه در نیمه سده شانزدهم آغاز و تا اواخر همان سده عملی شد. در این فاصله دو طرف دیپلماسی را با پشتوانه دشمنان مشترک و انگیزه‌های تجاری به کار گرفتند. از دهه‌های نخست همسایگی نشانه‌های توسعه‌طلبی روس‌ها در زمین‌های قفقازی ایران آشکار شد. قلمروی که در بخش عمده دوره یادشده در اشغال عثمانی بود. در نیمه اول سده هفدهم با بازیابی حاکمیت ایران بر قلمرو قفقازی‌اش و تداوم تکاپوهای روسیه در رخنه به داغستان و گرجستان، ظرفیت‌های تنش آشکار شد. با این حال، توازن قوای دو طرف مانع بحرانی شدن شرایط بود. این وضعیت تا قدرت‌گیری پتر در واپسین سال‌های سده هفدهم ادامه داشت. در این نوشتار کوشیدیم که تحول روابط ایران و روسیه از تلاش برای همکاری نظامی تا بروز درگیری‌های مستقیم و غیرمستقیم در سده هفدهم را بررسی کنیم. روش نوشتار، توصیفی - تحلیلی بر مبنای تحلیل داده‌های استخراج‌شده از منابع دست‌اول و پژوهش‌های معتبر است. در این نوشتار می‌کوشیم به این پرسش پاسخ دهیم که چرا در فرایند شکل‌گیری روابط ایران و روسیه با وجود پیشران‌های همکاری، ظرفیت‌های تنش به‌بروز درگیری‌هایی بین دو طرف منجر شد؟ نتیجه این بررسی نشان می‌دهد که روسیه در سده هفدهم قدرت رویارویی مستقیم با ایران را نداشت. در نتیجه، در حاشیه خزر از تحرک‌های آزاردهنده اتباع خویش به‌ویژه قزاق‌های دُن بهره می‌برد و در موضوع‌های قفقازی نیز با برقراری ارتباط و جذب حاکمان محلی، به‌ویژه ناراضی‌ها از ایران و قلعه‌سازی در زمین‌های حائل بین قلمرو خویش و ایران مشغول پیشروی بود. هدف اصلی روسیه تسلط بر بخش راهبردی راهروی شمال - جنوب در دریا و خشکی بود.

واژگان اصلی

ایران صفوی، داغستان، دریای خزر، روسیه تزاری، قزاق‌های دُن، قفقاز، گرجستان.

مقدمه

مجموعه‌ای از تحول‌ها در نیمه دوم سده پانزدهم و نیمه اول سده شانزدهم تأثیر چشمگیری بر صورت‌بندی جغرافیای سیاسی جهان در سده‌های بعدی گذاشتند. تسخیر قسطنطنیه، پایان استیلای میراث‌داران اردوی زرین بر روس‌ها، کشف قاره آمریکا، برآمدن شیپیانان در فرارودان، تأسیس سلسله صفوی در ایران، عبور واسکو دوگاما از دماغه امیدنیک و راهیابی پرتغالی‌ها و سپس هلندی‌ها و انگلیسی‌ها به اقیانوس هند و خلیج فارس، همچنین تأسیس امپراتوری تیموری هند در زمره مهم‌ترین این رخدادها بودند. در این بحبوحه، پهنه میان دریای سیاه، دریای خزر و تا اندازه‌ای دریایچه آرال تحول‌هایی را از سر گذراند که بسترهای دگرگونی‌ها در سده‌های بعدی در این مناطق را ایجاد کرد و این تحول‌ها، برآمده از رقابت بر سر قلمرو، حوزه‌های نفوذ و مسیرهای تجاری بود که در سده‌های شانزدهم و هفدهم با محوریت سه قدرت ایران صفوی، عثمانی و روسیه تزاری درگرفت. در عصر صفویان در شمال ایران و دریای مازندران، دولت نوپای روسیه رفته‌رفته مستقر می‌شد و می‌کوشید تا در بخش‌های جنوبی قلمرو خود حضور داشته باشد؛ حضوری که در آن نشانه‌های توسعه‌طلبی آشکار بود (Sefat Gol, 2009: 154-155). همسایگی با روسیه تجربه جدیدی در روابط خارجی ایران بود که از عصر صفویان شروع شد (Rashtiani, 2013: 56).

روابط تاریخی ایران و روس پیشینه‌ای در حدود هزار سال دارد و علاوه بر دادوستد، تاخت‌وتازهای روس‌ها چه از خشکی و چه دریای خزر به ایران را نیز در بر می‌گیرد (Jamalzadeh, 2005: 19). مجموعه‌ای از تهاجم‌های روس‌های وارنگی^۱ که در بین سال‌های ۸۶۴ تا ۱۰۴۱ کرانه‌های دریای خزر را دستخوش تاراج کرد (Logan, 1992: 201). به تعبیر دو تن از ایران‌شناسان آکادمی علوم روسیه: «دریای خزر از دیرزمان مسیر بسیار فعال روابط مختلف کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی بود. از سده دهم فرمانروایان روس می‌کوشیدند دریای خزر را به تصرف دریاورند، اما برای رسیدن به این هدف لازم بود مقاومت کشورهایی که در این مسیر قرار داشتند را درهم بشکنند. مبارزه با اردوی زرین، خان‌نشین کریمه، عثمانی و سرانجام تصرف خان‌نشین قازان و آستاراخان مراحل مهم پیشروی روسیه به سوی دریای خزر و قفقاز بود» (Kulagina and Dunayeva, 2009: 3). البته برخی صاحب‌نظران نیز در مورد برقراری نسبت مستقیم بین آنان که در منابع ایرانی و اسلامی سده‌های نهم تا یازدهم

۱. یونانی‌ها روس‌ها و دیگر وایکینگ‌ها را وارغ‌ها یا وارنگیان (Varangians) می‌نامیدند. مردمی که بین سده‌های نه و یازدهم بر روس کی‌یف حکومت می‌کردند (Duczko, 2004: 10).

مهاجمان روس معرفی شده‌اند و آنچه در سده‌های بعدی در قالب روسیه تزاری ظاهر شد و به‌ویژه ذهنیت توسعه‌طلبانه آن‌ها در برابر قفقاز و دریای خزر تردید دارند (Morshedloo, 2018: 494). اقدام‌های نظامی مؤثر روسیه تزاری برای تصرف مناطقی که اکنون آسیای مرکزی و قفقاز نام دارند و به‌علاوه تسلط بر دریای خزر در چارچوب بزرگی‌خواهی و ایدئولوژی استعماری تزارها از اواخر سده هجدهم به بعد آشکار شد (Koolae and Nezami, 2019: 464). به هر حال «نباید درباره اهمیت قدرت روسیه در سده‌های شانزدهم تا نوزدهم در دریای مازندران گزافه‌گویی کرد، زیرا روس‌ها در عمل از اوایل سده هجدهم با برنامه‌های منظم پتر در دریای مازندران حضور یافتند، تا این زمان خزر هنوز دریایی ایرانی باقی مانده بود. ایران عصر صفوی تا دربند را در اختیار داشت و در بخش شرقی دریای مازندران نیز با نفوذ در ناحیه خوارزم بر سواحل این بخش نیز نظارتی غیرمستقیم داشت» (Sefat Gol and Vosoughi, 2017: 496-497).

نقطه عطف روابط ایران و روسیه سقوط قازان در سال ۱۵۵۲ و آستاراخان در سال ۱۵۵۶ به‌دست ایوان چهارم و همسایه‌شدن ایران و روسیه از راه دریای مازندران بود. رویدادی که با روسی‌شدن مسیر ولگا، کاهش هزینه عبور از آن و جلب بیش‌ازپیش توجه تاجران بین‌المللی به این مسیر برای تجارت با ایران همراه شد. در این دوره به‌دلیل بسته‌شدن راه مدیترانه توسط عثمانی‌ها به روی ایران و تصرف هرمز به‌دست پرتغالی‌ها، ارتباط با روسیه از راه دریای خزر برای ایران سودمند می‌نمود (Savory, 1986: 353). مسیری که شرکت انگلیسی مسکوی (تأسیس ۱۵۵۵) و نماینده آن آنتونی جنکینسن برای بهره‌برداری از آن کوشیدند. این تلاش‌ها نتیجه اراده‌ها برای گشودن مسیرهای تجاری بود، آنجا که بسته‌شدن مسیرهای زمینی توسط عثمانی و تفوق پرتغالی‌ها بر دریاها، به‌همکاری انگلیسی‌ها و روس‌ها برای گشودن راهی جدید به ایران منجر شد. راه‌های تجاری که سوی دیگر آن صف‌بندی‌های سیاسی و نظامی بود، در همین چارچوب در تکوین همسایگی جغرافیایی ایران و روسیه، مؤلفه عثمانی نقش پررنگ ایفا کرد.

رویارویی با عثمانی برای حکومت‌های ایران اعم از آق‌قویونلو و به‌دنبال آن صفوی و از سوی دیگر روسیه نقش محوری داشت، چنانکه سقوط بیزانس در سال ۱۴۵۳ و در پی آن گسترش قدرت عثمانی در منطقه دریای سیاه و سقوط ترابوزان در سال ۱۴۶۱ و درحیاط‌شدگی کریمه توسط عثمانی در سال ۱۴۷۵ تأثیر بسزایی در حرکت روس‌ها به سوی بخش‌های شرقی و کوشش برای ارتباط با شروانشاهان و آق‌قویونلوها داشت (Koraeв, 2015:).

157). استانبول در پی این موفقیت‌ها تلاش کرد که دیگر خان‌نشین‌های مسلمان بازمانده از اردوی زرین یعنی قازان و آستاراخان، که نخبگان آن‌ها ارتباط نزدیکی با همتایانشان در کریمه داشتند را زیر نفوذ خود درآورد (Khodarkovsky, 2004: 105).

ملاقات نمایندگان شاه‌اسماعیل صفوی در مسکو با واسیلی سوم (حک: ۱۵۰۵ تا ۱۵۳۳) موجب انتشار شایعه‌هایی توسط محمدگرای، خان کریمه، درباره دریافت مقدار زیادی اسلحه و زره و شماری صنعتگر توسط سفیران ایران از دربار مسکوی شد. خان کریمه می‌کوشید با این شایعه‌پراکنی‌ها، سلطان سلیمان اول عثمانی را به اقدام علیه روسیه تحریک کند (Korayev, 2015: 160). مسیر میان ایران و روسیه در آن زمان پس از عبور از مرز ایران و به‌ویژه از آستاراخان به بعد، دشوار و پرخطر بود (Contarini, 2002: 169-180). توسعه ارضی دولت مسکوی به جنوب شرقی به امن شدن این مسیر و گسترش روابط دو کشور کمک می‌کرد؛ موضوعی که تا زمان ایوان مخوف (حک: ۱۵۳۳ تا ۱۵۸۴) محقق نشد (Flier, 2006: 398). نیاز بود که ایران و روسیه با سقوط آستاراخان همسایه شوند (Kulagina and Dunayeva, 2009: 3)؛ رویدادی که زمینه ارتباط‌های بیشتر دوطرف را فراهم آورد و در همان حال چشم‌انداز پیشروی‌های روس‌ها را در منطقه ترسیم کرد.

روابط ایران و روسیه در دوره شاه تهماسب، شاه محمد خدابنده و شاه عباس، روند تکوینی خود مبتنی بر پیشران‌های تجاری، سیاسی و نظامی به‌ویژه در تقابل با عثمانی و همچنین شبیانی‌ها را گذراند و سفارت‌های متعددی مبادله شد. آشکارترین دستاورد این روابط، مانورهای سیاسی آن‌ها در برابر رقبای مشترک و تجارت پرسود دوطرف بود که بیشتر در دوره شاه عباس اول بنیان گذاشته شد، اما در سده هفدهم و به‌ویژه بعد از سال ۱۶۰۷ و برگرداندن قلمرو قفقازی ایران توسط شاه‌عباس، نوع روابط ایران و روسیه بر سر تحرک‌های روسیه برای رخنه در سواحل غربی دریای خزر و تبدیل قلمرو قفقازی ایران به حوزه نفوذ خود، بستر تنش‌هایی نیز شد که اوج آن در دوره شاه عباس دوم در قالب درگیری نظامی دو طرف در حاشیه رود سونژا و در دوره شاه سلیمان در قالب تنش دیپلماتیک در نتیجه تاراج سواحل دریای مازندران توسط قزاق‌ها بروز یافت و روند روابط دو طرف به‌سوی تقابل پیش رفت. از این‌رو، مسئله این نوشتار بررسی روابط ایران و روسیه در سده هفدهم و تحول در روابط از همکاری‌های سیاسی و تجاری به سمت بروز درگیری است. در این نوشتار می‌کوشیم به این پرسش پاسخ دهیم که چرا در فرایند تکوین روابط ایران و روسیه باوجود پیشران‌های

همکاری، ظرفیت‌های درگیری به بروز کشمکش‌های مستقیم و غیرمستقیم میان دو قدرت منجر شد؟

شکل‌گیری روابط ایران و روسیه

روابط رسمی ایران و روسیه به دوره ایوان سوم باز می‌گردد. او در تلاش برای برقراری ارتباط با آق‌قویونلوها بود (Korayev, 2015: 158)؛ مارکو روسو سفیر ایوان سوم، در سال ۱۴۷۵ به دربار حسن بیگ آق‌قویونلو رسید (Contarini, 2002: 158). حسن بیگ به این سفارت پاسخ داد، اما اولویتی برای ارتباط با همسایه دوردست قائل نبود (Korayev, 2015: 158). سلطنت شاه تهماسب (حک: ۱۵۱۴ تا ۱۵۷۶) مصادف با جنگ‌های ایران و عثمانی (۱۵۱۴ تا ۱۵۵۵) بود، نبردهایی با هدف تسلط بر قفقاز و مسیرهای راهبردی سواحل غربی دریای خزر که سرانجام به صلح آماسیه منجر شد. پیمانی که براساس آن گرجستان شرقی (کارتیل و کاخت)، ارمنستان شرقی، شکی، شروان و قراباغ به ایران و گرجستان غربی و ارمنستان غربی به عثمانی واگذار شد و داغستان مستقل ماند (Magaramov, 2013: 5). هم‌زمان با اواخر این جنگ‌ها ایوان چهارم نیز درحال پیشروی به سوی دهانه ولگا و تسخیر حاجی‌طرخان بود. سواحل غربی و شمالی دریای خزر محل تکاپوهای نظامی سه قدرت بود؛ روس‌ها در تلاش برای راهیابی به خزر بودند و ایران و عثمانی برای تسلط بر سواحل غربی این دریای ایرانی در جنگ بودند. لاکهارت می‌نویسد: «تسخیر آستاراخان به‌ظاهر در آن وقت به اطلاع ایرانی‌ها نرسید» (Lockhart, 2004: 47). ادعایی که پذیرفتنی نیست، چرا که پیش‌تر اخبار مربوط به محاصره قازان، توجه ایران را جلب کرده بود و در سال ۱۵۵۲ شاه تهماسب سفیری به نام سیدحسین را نزد ایوان چهارم فرستاد که بی‌پاسخ نماند. به‌دلیل نبود اسناد، جزئیات سفارت سیدحسین و سفیر بعدی ایران که در سال ۱۵۶۷ به روسیه فرستاده شد، مشخص نیست، اما خاطره هدیه‌های باشکوه شاه برای تزار را نویسندگان روس و نمایندگان خارجی حاضر در دربار ایوان ثبت کرده‌اند (Korayev, 2015: 161). در سال ۱۵۵۷ کابارد درحمایت روسیه شد (Kulagina and Dunayeva, 2009: 4). همسر دوم ایوان مخوف که چهار سال پس از درحمایت‌شدن کابارد با وی ازدواج کرد، ماریا تمریوکوونا^۱ (۱۵۴۴ تا ۱۵۶۹) شاهزاده‌ای کابارد بود که در دربار روریک‌ها از اسلام به مسیحیت ارتدکس گروید (Pavlov and Perrie, 2003: 116-117). آیداروف‌های (الدارهای) کاباردی همانند آن دسته از میرزاهای تاتار که با روس‌ها

1. Maria Temryukovna

همکاری کردند، نقش غیررسمی مهمی در توسعه نفوذ روسیه در منطقه ایفا کردند (Khodarkovsky, 2006: 526).

با سقوط قازان و آستاراخان تکاپوهای توسعه‌طلبانه روس‌ها در جهت‌های مختلف به‌سوی اردوی نوغای و سیبری و همچنین به‌سوی حکمرانان محلی قفقاز ادامه یافت (Кораев, 2015: 159). بی‌تردید این تحرک‌ها برای دولت ایران نامطلوب بود. در این میان تحول‌های جمعیتی نیز در استپ‌های شمال قفقاز در جریان بود. جمعیتی از روس‌ها که از حکمرانان مسکوی گریخته بودند با عنوان قزاق‌های دُن^۱ در نیمه سده شانزدهم، اجتماعی نظامی را در دُن تشکیل دادند. ایوان چهارم کوشید آن‌ها را برای محافظت از مرزها و حمله به قبایل مرزی بیگانه به خدمت گیرد (Чертанов, 2016: 8, 12). پیامد پیوستن کاباردها به رعایای ایوان مخوف، حضور قزاق‌ها در تَرک بود. قزاق‌ها در زمین‌های چرکس و استپ‌های تَرک مستقر شدند و به‌سوی جنوب حرکت کردند. آن‌ها پیشقراولان مردم تزاری بودند. در سال ۱۵۷۶، پادگان‌های عثمانی از دهانه سوئزا عقب نشستند (Кораев, 2015: 160).

رویداد مهم نظامی که پیش از این در منطقه رخ داده بود، نخستین رویارویی از جنگ‌های دوازده‌گانه روسیه و عثمانی بود. لشکرکشی که با پیشنهاد صوقولو محمدپاشا، وزیر سلطان سلیم دوم به‌سوی آستاراخان با نیروهای مشترک عثمانی و تاتار کریمه در سال ۱۵۶۹ صورت گرفت و به شکست عثمانی انجامید (Martin, 1996: 354-357). لشکرکشی هم‌زمان نیروهای عثمانی و تاتارهای کریمه به آستاراخان آرایش نظامی آشنایی برای ایرانیان بود. تاتارها متحدان عثمانی بودند که از مسیر تَرک به داغستان وارد شده و به ایران حمله می‌کردند، آن‌ها دشمن روس‌ها نیز بودند. حضور سفیر شاه تهماسب در مسکو هم‌زمان با محاصره آستاراخان با پیشنهاد توافق نظامی، معنادار بود. در پاسخ، ایوان چهارم، الکسی خوزنیکوف^۲ را نزد شاه فرستاد. عثمانی پس از شکست سال ۱۵۷۰، به محاصره آستاراخان خاتمه داد. مسکوی که در جنگ‌های لیوونی (۱۵۵۸ تا ۱۵۸۳) فرسوده شده بود، با آغوش باز برای صلح با سلطان رفت. برای عثمانی‌ها نیز وضعیت مطلوب نبود؛ در اوایل دهه ۱۵۷۰، پاپ پیوس پنجم در پی ایجاد ائتلاف جنگی علیه عثمانی برآمده و ایوان چهارم را نیز به آن دعوت کرد که او نپذیرفت. پاپ در سال ۱۵۷۳ نامه ستایش‌آمیزی برای شاه تهماسب فرستاد (Кораев, 2015: 166-168).

1. Don Cossacks

2. Алексей Хозников

تجربه این سال‌ها نشان داد همان‌طور که شاه‌تهماسب در سال ۱۵۶۳ به واسطه روابط صلح‌آمیز وقت قزوین و استانبول، از سفارت جنکینسون که نماینده انگلیسی‌ها و روس‌ها بود استقبال نکرد، تزار نیز تا حد امکان از به تنش آلودن روابطش با عثمانی در تأثیر مؤلفه‌های سوم خودداری کرد. با درگذشت شاه‌تهماسب، ایران دستخوش بی‌ثباتی شد. عثمانی فرصت را مغتنم دانست و در سال ۱۵۷۸ به ایران حمله کرد. جنگ تا سال ۱۵۹۰ به طول انجامید و بخش بزرگی از قلمرو قفقازی ایران به تصرف عثمانی درآمد (Магарамов, 2013: 6). در سال‌های ۱۵۷۸ تا ۱۵۷۹ پادگان شهر ترسکی^۱ نیروهای کریمه‌ای و عثمانی که از حمزه میرزا شکست خورده بودند را هنگام عبور از رودخانه ترک تارومار کرد و در سال ۱۵۸۳ نیروهای سلطان قزاق‌های ترک و کاباردها را متفرق کردند (Кораев, 2015: 170).

عثمانی‌ها در سال ۱۵۸۳ باکو را اشغال و در دریای خزر ناوگان نظامی تأسیس و در داغستان و نواحی رود ترک قلعه‌هایی ساختند. در چنین شرایطی شاه‌محمد خدابنده (حک: ۱۵۷۸ تا ۱۵۸۷) سفیرش هادی‌بیگ را با پیشنهاد همکاری نظامی به مسکو فرستاد (Kulagina and Dunayeva, 2009: 5-6). سفارتی که محتوای آن به امری مناقشه‌برانگیز در تاریخ روابط ایران و روسیه تبدیل شد. به نوشته مورخ روسیه‌ای سده نوزدهم، کارامزین، هادی‌بیگ پیام شاه‌محمد خدابنده را به فتودور ایوانوویچ (حک: ۱۵۸۴-۱۵۹۸) ابلاغ کرد که اگر روسیه، عثمانی‌ها را از باکو و دربند بیرون براند، شاه این شهرهای کهن ایرانی را برای همیشه به تزار واگذار خواهد کرد، و در ازای مشارکت نظامی روسیه، اگر ایران خودش هم آن شهرها را بگیرد آن‌ها را به روسیه واگذار می‌کند. اما دیگر مورخ روس، بوشف که بایگانی‌های تاریخ روابط دیپلماتیک روسیه و ایران در اواخر سده شانزدهم و اوایل سده هفدهم را به طور کامل بررسی کرده است با رد ادعای کارامزین می‌نویسد: وعده هادی‌بیگ نه براساس نامه کتبی شاه که شفاهی بوده است (Магарамов, 2013: 6). «هادی‌بیگ که برای مدت طولانی به تضمین شفاهی اکتفا می‌کرد، زیر فشار دولت تزاری (با احتمال باریس گادونوف)، در سال ۱۵۸۷ متنی رسمی مبنی بر معاوضه ارسال نیروی نظامی در برابر تحویل دربند و باکو و مناطق پیرامونی آن‌ها، به فتودور داد. این در پیش‌نویس نامه نهایی در مورد همکاری و دوستی دو قدرت بازتاب دارد» (Кораев, 2015: 172). این وعده و سوسه‌کننده موجب شد تزار بلافاصله سفارتی را به ریاست واسیلچیکوف^۲ به ایران بفرستد. دیپلمات‌ها در راه بودند که شاه خدابنده

۱. شهری در حاشیه رودخانه ترک، اولین شهر مرزی روسیه تزاری در برابر ایران در سده هفدهم.

2. Г. Б. Васильчиков

برکنار و پسرش شاه‌عباس (حک: ۱۵۸۷ تا ۱۶۲۹) بر تخت نشست. این تحول‌ها هادی‌بیگ را واداشت که منکر شود آنچه را از سوی شاه خدابنده به تزار گفته بود.

بوشف درباره تغییر موضع هادی‌بیگ می‌نویسد: «او نمی‌دانست که آیا شاه جدید، رویکرد پدرش را در برابر واگذاری دربند و باکو به مسکو خواهد پذیرفت یا نه». واسیلچیکوف پس از انتظاری شش‌ماهه، در قزوین به حضور شاه پذیرفته شد، او با اشاره به وعده شاه‌محمد خدابنده و صحبت‌های هادی‌بیگ راجع به واگذاری شهرهای کرانه خزر به تزار حتی در صورتی که نیروهای ایرانی بدون کمک روسیه آن‌ها را از عثمانی‌ها بازپس گیرند، موضع شاه را در این مورد جویا شد. شاه‌عباس گفت: «ما شهرهای خود را فدای تزار شما و تقدیم می‌کنیم و همه خواسته‌های تزار شما را برآورده خواهیم کرد...» (Magaromov, 2013: 7). شاه‌عباس که اقدام‌های بعدی‌اش نشان داد که در اصل تصمیم به چنین بخششی نداشت است، هدفش کنشی دیپلماتیک با توجه به تنگناهایش در اوایل حکومتش بود، او به سفیر گفت: «علاوه بر دربند و باکو، شماخی را نیز به تزار واگذار می‌کند» (Kulagina and Dunayeva, 2009: 5-6). بی‌گمان این کوشش روس‌ها برای دراختیارگرفتن نوار ساحلی غرب دریای مازندران به یقین شاه‌عباس از هدف‌های توسعه‌طلبانه آن‌ها کمک کرد. هدف‌هایی که از دید خان‌احمد گیلانی پنهان نمانده بود. او در آن ایام با عثمانی‌ها که باکو را در تصرف داشتند در ارتباط بود و نسبت به همکاری نظامی ایران و روسیه نیز حساسیت داشت. وی به واسیلچیکوف گفته بود: «شنیده‌ام لشکر روس در حوالی حاجی‌طرخان است و محتمل است در تابستان به طرف شماخی بیایند» (Jamalzadeh, 2005: 116). در مسکو به هادی‌بیگ اعلام شده بود که در سپتامبر ۱۵۸۷ تقاضای حکمران کاخ الکساندر دوم برای درحمایت‌شدگی روسیه پذیرفته شده است.^۱

بویارها^۲ در ضمن به اطلاع سفیر شاه رساندند که توسط نمایندگانشان در گرجستان به خیانت شمخال تارکوفسکی^۳ (ترخو) پی برده‌اند که از سلطان عثمانی یاری طلبیده است. بویارها با گوشزدکردن خط سیاسی متزلزل شمخال ترخو، از سفیر خواستند که «واقعاً فاش کند که شمخال چه اندازه به شاه قزلباش وفادار است». هادی‌بیگ گفت: «شمخال جانب همه

۱. نخستین تماس‌ها، بین ایوان‌چهارم و لوان اول کاختی در سال ۱۵۵۸ برقرار شد. دو دهه بعد در دوره فرزند لوان، الکساندر دوم تزار فئودور نمایندگان را به کاخت فرستاد (Gutmeyr, 2017: 28).

۲. اشراف روسی

۳. بزرگ‌ترین حکمران محلی داغستان.

طرف‌هاست: به شاه ابراز وفاداری، به سلطان ترک تکیه و به تزار کرنش می‌کند، نمی‌توان هیچ حرفی را از او باور کرد» (Магарамов, 2013: 6-7). محتوای گفت‌وگوهای هادی‌بیگ نشان از ظهور مسائل داغستان و گرجستان به منزله نقاط تنش‌زای روابط دارد. فنودور ایوانوویچ خود را «شاه سرزمین‌های ایبری، شاهان گرجی و کاباردا، چرکس و شاهزادگان کوهستان» نیز می‌خواند (Anchabadze, 2014: 68) که بی‌تردید سبب ناخرسندی ایران بود. در سال‌های ۱۵۶۹ تا ۱۵۸۵ محورهای اصلی روابط ایران و روسیه شکل گرفتند: نظامی (بردار امپراتوری عثمانی و اردوی کریمه)، حیثیتی (بردار گرجستان و داغستان) و تجاری (بردار آسیای مرکزی و جنوبی) (Кораев, 2015: 168).

تحول روابط در سده هفدهم

شرایط ایران و روسیه در اواخر سده شانزدهم دوطرف را به‌سوی مصالحه با عثمانی پیش برد. تنها اقدام مثبت نظامی روسیه در همراهی با ایران در فاصله دو سفارت هادی‌بیگ صورت گرفت، مسکو به شاهزادگان کاباردی دستور دارد که به نیروهای عثمانی اجازه عبور ندهند. در سال ۱۵۹۰ روسیه ترجیح داد با سوئد وارد جنگ شود. از سوی دیگر، شاه‌عباس نیز در سال ۱۵۹۰ با عثمانی صلح کرد. اقدامی که موجب نگرانی مسکو شد. از این‌رو، حاجی خسرو، یک لیتوانیایی به‌اسلام‌گرویده، به‌عنوان سفیر به مسکو فرستاده شد تا اطمینان دهد که این صلح موقت بوده و به‌ضرورت بازیابی نظم داخل کشور و پرداختن به مرزهای شرقی بسته شده است (Кораев, 2015: 173-174). در سال ۱۵۹۱ مسکو یگانی به فرماندهی آندری خوروستینین^۱ را به قلمرو شمخال فرستاد که ترخو را به‌صورت موقت اشغال کردند؛ ولی در شبیخون دشمن قتل‌عام شدند. در این واقعه، منافع نظامی و راهبردی دو کشور حاشیه دریای مازندران برای اولین بار در تماس مستقیم قرار گرفت. در سال ۱۵۹۴ شاه‌عباس خواستار حاکمیت رسمی اش بر ترخو (واقع در حومه ماخاچ‌قلعه کنونی) شد. علاوه بر ادعای سرزمینی، یکی از همسران شاه‌عباس از خاندان حاکم ترخو بود. شاه‌نگران رخنه مسکو در قفقاز و به‌ویژه برخی ارتباط‌گیری‌ها در شرق گرجستان بود (Кораев, 2015: 175; Lockhart, 2004: 48). در این میان، سفیران در آمدوشد بودند. برای نمونه، در سال ۱۵۹۵ سفیر ایران در مسکو، ۱۲۰ زره، ۱۵ پوند قلع و ۶۰ پوند سرب خرید. در این سفارت، کرملین با نماینده شاه‌عباس

1. Андрей Хворостинин

برای اتحاد علیه شیبنیان توافق کرد. سفیر قزاق^۱ در مسکو خواستار مجوز برای گفت‌وگو با سفیر ایران شد (Koraev, 2015: 175-177).

در این سال‌ها گفت‌وگو برای اتحاد نظامی ادامه یافت و از قضا فرجام لشکرکشی سال ۱۶۰۴ روسیه به داغستان که به ظاهر با هماهنگی ایران صورت گرفته بود به شکافی بین دوطرف تبدیل شد. لشکرکشی که تکناندر به نقل از سفارت ایرانی که در قازان به آن‌ها برخورد بود آن‌را کمک تزار برای شاه جهت محاصره در بند اشغال شده توسط عثمانی دانسته بود (Tectander Von der Jabel, 2009: 91). قوای روس‌ها به فرماندهی بوتورلین^۲ و پلشی‌یف^۳ در سال ۱۶۰۴ ترخو را اشغال کردند ولی در حمله قموق‌ها تارومار شدند (Lockhart, 2004: 48). نبود اعتماد متقابل بین شاه و تزار در این رخداد آشکار شد. در سال ۱۶۰۵ در کاخ، الکساندر دوم و شاهزاده یوری به ظاهر به فرمان شاه کشته شدند (Магарамов, 2013: 10). رویداد اول حاکی از تلاش روسیه برای رخنه در مرزهای ایران و رویداد دوم مؤید تلاش ایران برای برچیدن نفوذ روسیه در گرجستان بود. شرایط داخلی روسیه و سرنگونی خاندان گادونوف در ۱۰ ژوئن ۱۶۰۵ اجازه دخالت بیشتر مسکو در قفقاز را نداد.

شاه عباس که ورود روس‌ها به داغستان را تجاوز به قلمرو ایران می‌دانست، از حضور و قلعه‌سازی آنان در برخی معابر راهبردی مناطق غربی در حاشیه ترک و قوی سو استقبال می‌کرد؛ روزنه‌هایی که تاتارهای کریمه از آن‌ها به ایران یورش می‌آوردند. حکومت تازه مستقر شده رومانوف در سال ۱۶۱۴ سفرتی ویژه با ریاست تیخونوف^۴ به اصفهان فرستاد. او اراده مسکو برای احیای روابط دوستانه را به اطلاع شاه رساند. شاه عباس هم که رغبت کمتری در این باره نداشت، به روسیه پیشنهاد کمک مالی و نظامی داد و در ازای آن خواستار ایجاد دژ در جوار رودخانه قوی سو^۵ و استقرار پادگان نظامی روسیه در آنجا شد، تا مسیر سواره‌نظام خان کریمه به سمت ایران سد شود. این موضوع را پیش‌تر پولادبیگ، فرستاده شاه به مسکو مطرح کرده بود. سفیری که در دیدار با بویارهای روس، به آن‌ها درباره دوستی شاه اطمینان داده و پیام محرمانه شاه را به ایشان ابلاغ کرده بود: «... بین قلمرو فرمانروای او و قلمرو تزار

۱. Kazakh خان‌نشین قزاق در آسیای مرکزی.

۲. И. М. Бутурлин

۳. Плещеев

۴. С. Тихонов

۵. Койсу در منابع ایرانی قوین سو به معنی رود گوسفند آمده، در روسی سولاک نام دارد.

جدید همسایه‌ای وجود ندارد و شهرهای تزار و شاه باید در مکان‌های قدیمی قرار گیرند، نخست در سرزمین‌های قموق و کابارد و در کرانه‌های سونژا و قوی سو...» (Seidova, 2007: 47). روس‌ها در آن زمان مہیای عمل به توصیه شاه نبودند و در سال‌های ۱۶۱۵ و ۱۶۱۶ نیروهای تاتار و عثمانی دوباره از مسیر سونژا به ایران هجوم آوردند.

در سال ۱۶۱۶ سفیر لئونتی یف با درخواست تزار میخایل فئودورویچ (حک: ۱۶۱۳ تا ۱۶۴۵)، برای کمک نقدی به اصفهان آمد. او سال بعد با گنجینه‌ای شامل شمش‌های نقره به ارزش ۷۰۰۰ روبل به مسکو رسید که کمتر از توقع تزار بود. میخایل در سال ۱۶۱۸ شاهزاده باریاتینسکی را با تقاضای کمک بیشتر به ایران فرستاد. شاه تخصیص وام را مشروط به دستور تزار کرد به اینکه «در قوی سو و ترک شهرهایی ایجاد شود و مردم اسکان داده شوند و به آن‌ها در مورد تأمین خوراکشان تضمین داده شود». مسکو خواسته شاه را برآورد، اقدامی که تقابلی از سوی روسیه با عثمانی نیز محسوب می‌شد (Seidova, 2007: 48-49).

دو کشور در دوره شاه‌عباس تجارت پویایی را سامان دادند. مسیر ۵۹۵۰ کیلومتری مسکو، آستاراخان، نیازآباد، شابران، شماخی، اردبیل، قزوین و هرمز، شامل ۴۸ روز مسیر رودخانه‌ای و ۷۵ روز مسیر خشکی بود. بخش آستاراخان، ترسکی (ترک)، ترکی (ترخو)، دربند، شابران و شماخی این مسیر ۱۰۰۰ کیلومتر بود که با کاروان ۱۲ روز و با گاری ۱۴ روز طول می‌کشید. دیگر مسیرهای روسی از یاروسلاول و آستاراخان ۲۶۵۰ کیلومتر بود که یک‌ونیم تا دو ماه از راه رودخانه زمان می‌برد. در این راه‌ها کاروان‌ها در تجارتی بین‌المللی به جابه‌جایی کالا با محوریت ابریشم ایران مشغول بودند (Chensiner and Magomedkhanov, 1992: 124).

پادگان‌هایی که دولت مسکو در سونژا و قوی سو ایجاد کرد به روسیه امکان نظارت را بر راه‌های تجاری منتهی به ایران داد. شهر ترسکی و پادگان سونژا، روابط مستمر با کاخ، کابارد و آوارستان برقرار کردند و دژهای راهبردی روسیه در منطقه شدند. گذرگاه نیروهای عثمانی و سواره‌نظام تاتار به مرزهای شمالی ایران بسته شد. البته شاه‌عباس می‌دانست که مسکو هدف‌های بلندی را دنبال می‌کند و در این چارچوب رخنه روسیه در حاشیه دریای مازندران با منافع ایران تضاد بنیادین دارد. با این حال، اولویت شاه‌عباس سدکردن معابر تاتارها بود که محقق شد. با تضعیف شدید موقعیت عثمانی در منطقه، صفویه دیگر مایل به روبه‌روشدن با رقیبانی در قفقاز اعم از شمال و جنوب آن نبود. این به‌ویژه بعد از پایان جنگ‌های عثمانی و صفوی در سال ۱۶۳۹ آشکار شد، وقتی که ایران برای تسلط کامل بر قلمرو پیشین خود به‌ویژه در حاشیه دریای مازندران تلاش کرد (Seidova, 2007: 49-50).

از سوی دیگر، غنای تجارت ایران از مسیر روسیه، سبب جلب توجه بیش از پیش غربی‌ها شد که علاوه بر ائتلاف‌سازی نظامی علیه عثمانی در جست‌وجوی منافع مالی نیز بودند. استفاده روس‌ها از گروه‌های سیاسی و تجاری اروپایی در جهت هدف‌های خویش جنبه‌هایی از رویکردهای ضدایرانی را نیز به‌نمایش گذاشت. نمونه‌ای از این اقدام‌ها را می‌توان در گزارش آدم اولتاریوس، منشی سفارت هولشتاین که در دهه ۱۶۳۰ از مسیر روسیه به ایران آمدند مشاهده کرد. برگزاری نشست‌های محرمانه با تزار میخائیل پیش از رفتن و بعد از بازگشت از ایران و شرط‌های تزار برای دادن مجوز عبور به گروه و اعدام سفیر بروگمان در هولشتاین بلافاصله پس از بازگشت، ابعادی پیچیده را به‌نمایش می‌گذارد (Olearius, 1983: 401-402, 398, 8). براساس منابع روسی، بروگمان از دستاوردهای سفر به ایران ناخشنود بود. او زمان بازگشت از ایران به رومانچوکوف، سفیر روس، از بدرفتاری قزلباش‌ها با تاجران روس می‌گفت و در ضمن طرحی نظامی برای تسخیر نوار ساحلی غرب دریای مازندران که به‌نظر وی امکانات دفاعی نداشت ارائه داد و گفت که در آن صورت تزار دارای عنوان ستودنی «حکمران و مالک دریای کاسپی»^۱ نیز خواهد شد (Сеидова, 2007: 53-54). طرح ماجراجویانه‌ای که در آن زمان با استقبال حلقه‌های تجاری روسیه و همچنین تزار روبه‌رو نشد، اما صرف مطرح‌شدن آن حاکی از وجود ظرفیت‌های تضاد در روابط ایران و روس بود.

با آغاز دهه‌های ۱۶۴۰ و ۱۶۵۰، روسیه تزاری آرام، اما سنجیده زمینه پیشروی مرزهای خود به سوی جنوب را مهیا می‌کرد (Кораев, 2015: 186). در این میان، شمخال‌ها نیز مشغول بازی دوگانه‌ای بین آستاراخان و شماخی بودند. آن‌ها هم به شاه و هم به تزار ابراز وفاداری می‌کردند. پاپکو^۲ در این مورد می‌نویسد که یکی از شمخال‌های داغستان مَهری داشت یادآور «... جام دو نیمه در ایلیادِ هومر: از یک‌نیمه برای خدایان ریختند و از نیمه دیگر به سلامتی خود نوشیدند؛ در مَهر شمخال نیز، در یک‌طرف آن نوشته‌ای دال بر تابعیت ایرانی و در طرف دیگر آن نوشته دال بر تبعیت از مسکو حک شده بود و استفاده شمخال از هر طرف مَهر بسته به این بود که برای شماخی یا آستاراخان نامه می‌نویسد». در این شرایط شاه‌عباس دوم (حک: ۱۶۴۲ تا ۱۶۶۷) سیاست بی‌تفاوتی نسبی پدرش شاه‌صفی (حک: ۱۶۲۹ تا ۱۶۴۲) را در برابر این وضعیت کنار گذاشت و قاطعانه حکمرانان تابع خویش را از هرگونه رابطه با مسکو منع کرد (Сеидова, 2007: 46-50).

1. Государь и обладатель Хвалынского моря
2. И. Попко

در این شرایط، دستبردهای قزاق‌های گِربین به کاروان‌های تجاری ایران که از دهه ۱۶۳۰ شروع شده بود به بحرانی در روابط دو طرف منتهی شد. شاه سفیری به نام علی‌بیگ را با درخواست متوقف کردن قزاق‌ها به مسکو فرستاد. تزار ضمن اطمینان‌دادن به علی‌بیگ درباره دوستی‌اش با شاه، از خودمختاری قزاق‌ها شکایت کرد و آن‌ها را راهزن خواند و قول داد که فرمان‌هایی را خطاب به فرمانداران صادر کند «... که این مردم شریر را بی‌هیچ رحم و شفقتی تنبیه کنند»، اما تحرک‌های قزاق‌ها نه تنها کاهش نیافت که بیشتر شد. براساس یک سند حکومتی، در سال ۱۶۴۷، یگان‌هایی از قزاق‌های دُن در حوالی باکو تاجری از فرح‌آباد به نام حاجی‌باقی را تاراج کردند که «... برای نفت به باکو آمده بود. قزاق‌ها پول و اجناسش را به ارزش ششصد تا هفتصد تومان از وی گرفتند و حاجی‌باقی را نیز در ازای ۱۳۰ تومان رها کردند». مسئله زمانی جدی‌تر شد که مشخص شد شاهزادگان ترسکی به‌منزله حاکمان منصوب مسکو در مرز با ایران با دریافت پول، به قزاق‌ها اجازه عبور می‌دهند و شریک دزدان هستند. در پی راهزنی‌های روزافزون قزاق‌ها، بیگلربیگی شروان خسروخان در سال‌های ۱۶۴۷ و ۱۶۴۹ چندین نامه به فرماندار آستاراخان نوشت و با برشمردن اقلام به‌سرقت‌رفته خواستار جبران خسارت شد. خسروخان در یکی از نامه‌هایش تهدید کرد که در یک‌ماه ترسکی و آستاراخان را با خاک یکسان خواهد کرد. با این حال، فرمانداران آستاراخان و ترسکی به این پیام‌ها واکنشی نشان ندادند. به فرمان شاه‌عباس دوم، خسروخان شروانی گردهمایی‌ای را در شماخی تدارک دید که همه بیگلربیگی‌هایی که قرار بود نیروهای آن‌ها در نبرد پیش‌رو شرکت داشته باشند و همچنین حاکمان داغستان که برای شرکت در نبرد اعلام آمادگی کرده بودند، به آن دعوت شدند. دولت روسیه نیز هم‌زمان برای به‌دست‌آوردن جای پای در قفقاز برای جلب حاکمان داغستان به سوی خود تلاش می‌کرد. تزار الکسی شماری از حاکمان داغستانی را برای سوگند وفاداری به مسکو دعوت کرد. فرمانداران ترسکی دعوت‌نامه تزار را برای شمشال سرخای خان و اوسمی قیطاق امیرخان سلطان فرستادند، ولی آن‌ها از رفتن به مسکو سر باز زدند و گفتند که «از قزلباش‌ها برای آن‌ها نامه آمده که برای اوامر شاه‌عباس دوم به گردهمایی خان‌ها و سلطان‌ها در شماخی بروند...». به این ترتیب، سرسپردگی خود را به شاه ایران نشان دادند (Сеидова, 2007: 55-57).

روس‌ها در سال ۱۶۳۴ برای حمایت از تهمورث‌اول کاختی که توسط نیروهای متمایل به ایران از گرجستان رانده شده بود در حاشیه رود سونژا، در حوالی گروزنی کنونی، قلعه‌ای بنا کرده بودند (Mathee, 2012: 122)، قلعه‌ای که ساخت آن حاکی از پیشروی روس‌ها از مناطق

مورد توافق دوطرف در دوره شاه‌عباس اول به مناطق پایین دست بود، اقدامی که از دید طرف ایرانی پنهان نمانده بود. تهمورث که بعد از تقسیم کاخ توسط شاه‌عباس دوم به ایمرتی گریخته بود برای تقاضای کمک از تزار در سال ۱۶۵۲ نوۀ خود ایراکلی را به همراه مادرش به سوی مسکو فرستاده بود و آن‌ها به ترسکی رسیده بودند. هم‌زمان در شماخی و ترسکی، بیگلربیگی ایرانی و فرمانداران روس اقدام به مصادره کالاها و دستگیری بازرگانان دولتی کردند، شرایط به سمت نبردی پیش رفت که در سال ۱۶۵۳ به نخستین رویارویی جدی ایران و روسیه تبدیل شد (Seidova, 2007: 61-65). بیگلربیگی‌ها و حاکمان اردبیل، چخورسعد، قراباغ، آستارا و بخش‌هایی از آذربایجان برای تقویت سپاهیان صفوی به فرماندهی خسروخان شروانی، نیرو فرستادند.

به‌علاوه نیروهایی را هم حاکم دربند و شمخال قموق و همچنین حاکم قراقیطاق فرستادند. در ۷ مارس ۱۶۵۳، ۲۰۰۰۰ نیروی ایرانی مشتمل بر قزلباش‌ها، قموق‌ها، نوغای‌ها و داغستانی‌ها قلعه سونژا را محاصره کردند و ضمن بیرون‌راندن نیروهای روس و نوغای‌هایی که با آن‌ها بودند، قلعه را نابود کردند. این نیروها در اول آوریل به ترخو بازگشتند (Mathee, 2012: 122). شرح این نبرد در تاریخ جهان‌آرای عباسی آمده است (Vahid Ghazvini, 2004: 537). در ادامه خسروخان از شاه‌عباس دوم اجازه حمله به ترسکی را می‌خواهد تا شاهزاده گرجی و مادرش را بازگرداند، اما شاه او را به دلیل «دوستی موجود با تزار و اشاره بر اینکه همه جریان‌ها بدون اطلاع تزار رخ داده» از اقدام به حمله منع می‌کند. درست در همین زمان، سفیر لوبائف روستوفسکی به ایران رسید. او وظیفه مهمی به‌عهده داشت. با دادن کمترین امتیازها روابط دوستانه دو کشور را بازگرداند. هر چند تقریباً همه درخواست‌های او رد شد، اما پذیرش توقف درگیری‌های مرزی از سوی شاه به‌خودی خود موفقیتی برای وی بود (Seidova, 2007: 66-67).

رویداد منفی بعدی در روابط دوطرف در سال ۱۶۶۴ روی داد. گروهی شامل دو سفیر و هشتصد همراه، با نامه و هدیه از سوی تزار الکسی به دربار شاه‌عباس دوم رسید. اگرچه اعتبارنامه‌های سفیران درست بود؛ اما ایرانی‌ها به‌زودی دریافتند که هدف گروه، تجارت در پوشش اعتبار دیپلماتیک و معافیت از حقوق گمرکی است. شاه بنای بدرفتاری با آن‌ها گذاشت. در این میان یکی از سفیران فوت کرد. شاه گروه را مرخص کرد. هنگامی که تزار از رفتار شاه مطلع شد بسیار خشمگین شد، ولی چون قادر به جنگ با ایران نبود به‌صورت غیرمستقیم انتقام گرفت. توضیح اینکه راهزن معروف استنکا (استپان) رازین که سبب آزار

بازرگانان و مسافران در اطراف ولگا می‌شد با تحریک و تشویق او راهی سواحل ایران برای غارت شد (Lockhart, 2004: 49). یورش رازین به سواحل ایران از دربند و نیازآباد در سال ۱۶۶۸ آغاز شد و تا استرآباد و دوباره بازگشت به سوی باکو در سال ۱۶۶۹ به طول انجامید. ناوگان دریایی او به استعداد ۴۰ کشتی هرکدام مسلح به دو توپ و در مجموع ۲۰۰۰ نیرو بود (Жирокосьян, 2007: 77). تزار الکسی که مایل به درگیری مستقیم با صفویان نبود، نابسامانی‌های او ان سلطنت شاه‌سلیمان (حک: ۱۶۶۶ تا ۱۶۹۴) را مغتنم شمرد.

نباید فراموش کرد که آمادگی دفاعی ایران در سواحل دریای مازندران در دوره شاه‌عباس دوم نسبت به دوره شاه‌سلیمان بیشتر بود و نمونه آن دفع موفق حمله قلماق‌ها به استرآباد در سال ۱۶۵۶ بود که محمدطاهر وحید شرح آن را آورده است (Vahid Ghazvini, 2004: 593-597). جمال‌زاده نیز حمله رازین را با وجود ظاهر شورشی و فرجام وی، با تحریک مسکو و در واقع، اقدامی جنگی غیرمستقیم علیه ایران می‌داند (Jamalzadeh, 2005: 161). اگر همه مناطق که رازین و غارت‌گران همراه او چپاول و ویران کردند را در نظر بیاوریم می‌توانیم بگوییم که این ویرانگری بیش از آنکه بتواند به‌عنوان دستبرد یک شورشی مخالف تزار روسیه ارزیابی شود، احتمالاً بخشی از برنامه روسیه تزاری برای نابودکردن امکانات و زیرساخت‌های توسعه تجارت و نیروی دریایی ایران در دریای مازندران بوده است (Sefat Gol and Vosoughi, 2017: 620). مرشدلو انگیزه رازین را ضربه به تجارت پرسود تزار در دریای خزر و راهی برای تقابل با اقتدار رو به فزونی تزار می‌داند و پیامد اقدام‌های رازین را تدابیر و اقدام‌های مسکو برای تأمین امنیت تجارت و تقویت اقتدار خود در حوزه جنوبی ولگا برمی‌شمارد (Morshedloo, 2019: 503-504). این نگرش بیشتر با نگاه به کلیت شورش رازین می‌تواند پذیرفتنی باشد. در صورتی که شورش آشکار رازین علیه تزار بعد از بخشودگی او توسط تزار پس از غارت سواحل ایران انجام شد و حمله رازین به سواحل ایران تداوم زنجیره حمله‌های قزاق‌ها از دهه‌های پیش بود که همدستی پنهان و آشکار فرمانداران ترسکی و آستاراخان را نیز با خود داشت. گزارش کمپفر از شکست نیروی دریایی ایران در برابر رازین شایان توجه است (Kaempfer, 1981: 70-71). شاردن نیز گزارشی از ویرانگری‌های قزاق‌ها به‌ویژه در فرح‌آباد ارائه می‌دهد (Chardin, 1996: 1738-1740).

وحید قزوینی به شرارت‌های قزاق‌ها و خشم شاه‌سلیمان و فرستادن قشون ایران به میانکاله و درخواست شاه از مقام‌های روسی برای تنبیه قزاق‌ها اشاره کرده است (Vahid Ghazvini, 2004: 729). در این میان، به‌ظاهر پژوهشگران روسیه‌ای نسبتی بین اقدام‌های رازین و

درخواست‌های تزار ندیده‌اند. شماری از منابع پژوهشی روسیه با اشاره به اقدام تزار به فرستادن سفیر برای تشویق شاه‌صفوی به برخورد قاطع با این راهزنان و فرستادن یک کشتی‌ساز، از اراده‌های مثبت مسکو سخن گفته‌اند. ۳ مه ۱۶۶۸ تزار الکسی نامه‌ای برای شاه‌سلیمان فرستاد با این توضیح که او برای دستگیری رازین «سرهنگ پالمار را با ارتش» می‌فرستد و درباره خطر هشدار می‌دهد و سوگند یاد می‌کند که به‌نوبه خود هر کاری انجام می‌دهد تا هیچ‌عاملی محبت برادرانه او و شاه را مخدوش نسازد (Чертанов, 2016: 84-85; Кирикосьян, 2007: 78).

قزاق‌ها پس از غارت نوار ساحلی ایران و بعد از متحمل شدن خسارت‌های شدید از حمله‌های نیروهای ایرانی در میانکاله و سواحل شرقی دریای مازندران به‌سوی غربی دریا نقل مکان کردند و در نزدیکی باکو در جزیره سِوینوی^۱ لنگر انداختند. در ژوئیه ۱۶۶۹ در نزدیکی جزیره سِوینوی میان قزاق‌ها و ناوگان ایران به‌فرماندهی محمدخان آستارایی نبرد دریایی بزرگی درگرفت. ۵۰ فروند از کشتی‌های خوب جنگی که بیشتر در زمستان ساخته شده بودند با فرماندهی سرهنگ پالمار که در آن‌ها «افراد شاه و ۳۷۰۰ نفر از مزدورانش از قموق‌ها و چرکس‌های کوهی قرار داشتند»، به‌جزیره نزدیک شدند (Кирикосьян, 2007: 80-81). این همان نبرد نافرجامی است که پیش‌تر به‌گزارش کمپفر از آن اشاره شد. البته در هیچ‌یک از منابع ایرانی و سفرنامه‌ها به حضور نیروهای کمکی روس و سرهنگ پالمار در نبرد با قزاق‌ها اشاره‌ای نشده است. قزاق‌ها پس از این نبرد سواحل ایران را ترک کردند. رویدادهای بعدی حاکی از مماشات تزار با رازین در مورد حمله به ایران است.

در بندهای نخستین حکم اعدام رازین که در ۶ ژوئن ۱۶۷۱ هم‌زمان با مراسم چهار پاره کردن وی در مسکو خوانده شد، آمده است: «تو ای شرور، به شهر ترخو آمدی و در آن مناطق و همچین در بخشی از قلمرو شاه ایران، ویرانی چشمگیری برجای گذاشتی. با رسیدن به دریای کاسپی، ساکنان ایران را چپاول و اجناس بازرگانان را غصب کردی و حتی آن‌ها را کُشتی. همچین چندین شهر در ایران را ویران کردی و این‌گونه بذر اختلافی بزرگ را میان دو پادشاه کاشتی...» (Малькова, 1968: 116). اما در همین حکم اعدام طولانی که شرح مفصل اقدام‌های رازین تا روز دستگیری‌اش در ۴ آوریل ۱۶۷۱ را در برمی‌گیرد، بلافاصله در بند بعدی به بخشش او توسط تزار بعد از بازگشت از غارت ایران و به‌ظاهر توبه وی اشاره شده

۱. Свиной به‌معنای خوک، این جزیره اکنون سنگ مغان نام دارد.

است (Малькова, 1968: 116). در بندهای بعدی این حکم به اقدام‌های رازین بعد از بخشودگی و شورش وی اشاره می‌شود و پیداست که جرائم بعدی او قابل بخشش نبوده و به اعدام او منجر شده است.

روابط ایران و روسیه در اواخر سده هفدهم سمت‌وسویی یافته بود که سانسون که در سال ۱۶۸۳ به‌دربار شاه‌سلیمان مأمور شده بود، می‌نویسد: «شاه ایران با لزگی‌ها و قلماق‌ها روابط خوبی دارد و دوستی خود را با آن‌ها حفظ می‌کند. در نتیجه ممالکی که ایران در آن حدود دارد از مسکوی‌ها در امان می‌ماند» (Sanson, 1967: 202). رفت‌وآمد سفیران در دوره مورد مطالعه این نوشتار به‌نسبت چشمگیر بوده، در فاصله سال‌های ۱۵۸۸ تا ۱۶۷۶، ۲۰ سفارت روس و ۱۵ سفارت ایرانی بین دو کشور مبادله شده است (Кораев, 2015: 156). گزارش‌ها از سفارت‌های روسیه در دوره شاه‌عباس دوم و شاه‌سلیمان، حاشیه‌هایی را بازتاب می‌دهد که می‌تواند مؤید وجود ناخرسندی‌های آشکار و پنهان در روابط دوطرف باشد (Jamalzadeh, 2005: 143-156).

کالاهای ایرانی در سده هفدهم نقش مهمی در بازار روسیه داشتند. نماینده تجاری سوئد در مسکو، یوهان رودس^۱ می‌نویسد: «مردم مسکو بدون کالاهای ایرانی نمی‌توانند زندگی کنند، چراکه بیشتر آن‌ها لباس‌هایی از دارایی و کیندیاک (بوغاز) می‌پوشند. این‌ها پارچه‌های سبک و راحتی هستند که نه تنها ارزان‌قیمت‌اند، بلکه جنس و ظاهر خوبی نیز دارند» (Сеидова, 2007: 87).

اندکی پیش از حمله نیروهای رازین به سواحل ایران، رویداد مهمی در حوزه ارتباط‌های تجاری دو کشور رخ داده بود. با وجود تنش‌ها در روابط سیاسی، دوطرف به‌هنگام درگذشت شاه‌عباس دوم در آستانه دستیابی به توافق تجاری مهمی بوده‌اند. توافقی که در ۱۶۶۷، سال اول سلطنت شاه‌سلیمان محقق شد و تاجران ارمنی جلفای نو نقش مهمی در آن داشتند. بستن قرارداد هم‌زمان بود با آتش‌بس روسیه و لهستان، و به بازرگانان جلفای نو امتیازهایی در مورد حق تجارت ابریشم خام در روسیه و صادرات آن به اروپا از مسیر روسیه بدون تشکیل کمیسیون تاجران مسکو داده شد، در شرایطی که نمونه‌های مشابه در گذشته از راه کمیسیون می‌گذشت.^۲ این توافق‌نامه جنبه سیاسی نیز داشت. مؤید این مطلب نامه تزار به شاه است که

۱. Иоганн Родес (Johann de Rhodes)

۲. گویا گروهی از تاجران بانفوذ ارمنی در روسیه برای ترغیب تزار به واگذاری این امتیاز، تخت الماس به‌وی هدیه دادند (Morshedloo, 2019: 503).

در سال ۱۶۶۸ توسط توماس برین^۱ فرستاده شد و سفیر مأموریت داشت تا شاه را با مشوق امتیازهای تجاری به فعالیت علیه عثمانی تشویق کند (Seidova, 2007: 74-75).

به گزارش سانسون قسمت بیشتر درآمد گمرک ایران از خلیج فارس و گیلان دریافت می‌شد، زیرا از آنجا ابریشم از کشور خارج می‌شد، درآمد گمرک خلیج فارس ۶۵ هزار تومان و گمرک گیلان ۸۰ هزار تومان بود (Sanson, 1967: 134). گزارشی که حاکی از تداوم رونق تجارت بین‌المللی ایران از مسیر روسیه در اواخر سده هفدهم است. تا پیش از به قدرت رسیدن پتر، ایران و روسیه با وجود برخی تفاوت‌ها، روابط متوازی داشتند و دو کشور از نظر قدرت نظامی و توسعه‌یافتگی وضعیت مشابهی داشتند (Andreeva, 2010: 2). برخی صاحب‌نظران به برتری قدرت ایران تا آن زمان اشاره دارند و شواهد مختلف از جمله گزارش‌ها از سفارت‌های روسیه در ایران و درخواست‌های آنها را مؤید این موضوع می‌دانند (Jamalzadeh, 2005: 169). به هر حال، مسیر معکوس ایران و روسیه در نوسازی و قدرت‌گیری به‌ویژه در اواخر سده هفدهم و اوایل سده هجدهم ظرفیت‌های تنش را به رویارویی هدایت کرد.

نتیجه

روابط رسمی ایران و روسیه در مدت کوتاهی در نیمه دوم سده شانزدهم بر سه محور تجاری، سیاسی و نظامی و تضاد جغرافیایی شکل گرفت که در سده هفدهم با کاهش اهمیت همکاری‌های نظامی و سیاسی، محور تجاری و تضاد جغرافیایی به محورهای تعیین‌کننده روابط تبدیل شدند که به تبع بروز تنش در چنین آرایشی دور از انتظار نبود. فاصله میان همسایگی دریایی دو کشور در سال ۱۵۵۶ تا تماس زمینی آن‌ها در سال‌های ۱۵۹۱ و ۱۶۰۴ و آشکار شدن نخستین ظرفیت‌های تنش حاکی از پیچیدگی‌های بعدی بود. اشتیاق شدید روسیه تزاری برای تملک نوار ساحل غربی دریای مازندران در ماجرای سفارت واسیلچیکوف پدیدار شده بود و به فاصله کوتاهی موضع استوار ایران در مقابل تحرک‌های روسیه در مرزها در همان سال‌های پایانی سده شانزدهم و آغازین سده هفدهم آشکار شد. در این میان، شرایط داخلی دوطرف و اولویت‌های آن‌ها در رویارویی با دشمنانشان، هر دو را به کوشش برای تکیه بر جنبه‌های مثبت روابط و مهار ظرفیت‌های تنش پیش برد. چنانکه در جریان درگیری‌های سال ۱۶۵۳ تزار الکسی، پدر پتر و معمار بسیاری از مبانی قدرت‌گیری روسیه، به سرعت به ایران سفیر فرستاد یا حتی در جریان تهاجم رازین نیز روسیه ابزار دیپلماسی را در روابط با ایران

1. Томас Брейн

به شدت فعال نگاه داشت. در اواخر سده شانزدهم مقابله با عثمانی‌ها و شیپانی‌ها انگیزه جدی برای همکاری دوطرف بود، اما با سرنگونی شیپانی‌ها و صلح ایران و عثمانی برپایه عهدنامه زهاب در سال ۱۶۳۹، این مؤلفه‌ها به منزله پیشران‌های روابط سیاسی و نظامی ایران با روسیه به کنار رفت و عامل تجاری و نیازهای همسایگی به ترسیم‌کننده خطوط اصلی روابط تبدیل شد؛ در شرایطی که طرف روس هم‌زمان رخنه به سواحل خزر و قفقاز را دنبال می‌کرد.

اقدام ایران به ویران کردن قلعه‌های روسی در حاشیه رود سونزا و اخراج گروه تجاری روسیه با پوشش دیپلماتیک و به دنبال آن تاراج سواحل ایران توسط قزاق‌های روس، سه جلوه تشنج در روابطی هستند که همچنان گرایش به تقابل آشکار نداشت و دو طرف حفظ تجارت پرسود متقابل را اولویت می‌دادند. در سال ۱۶۵۳ و در پی موفقیت عملیات حاشیه رود سونزا، خسروخان شروانی آماده لشکرکشی به ترسکی بود، اما شاه‌عباس دوم معبر دیپلماسی را ترجیح داد. در موضوع حمله قزاق‌ها نیز ایران کوشید که به دیپلماسی روسیه پاسخ دهد.

توسعه طلبی روسیه در حاشیه دریای خزر و رخنه در داغستان و گرجستان ریشه تنش‌ها در روابط دوطرف بود که به دلیل موازنه قوا و برتری نسبی ایران این تنش‌ها مدیریت می‌شد. منافع تجارت ایران با روسیه و از معبر روسیه، برای مسکو مهم بود، اما کرملین در الگویی که یادآور کشمکش اردوی زرین و ایلخانان در قفقاز بود، می‌کوشید که هم بر راه دریایی و هم راه خشکی مسلط شود و در این چارچوب اقدام‌های آزاددهنده را که در ظاهر منافع دست‌کم کوتاه‌مدت خودش را نیز در تأثیر قرار می‌داد دنبال می‌کرد. فرمانداران روس در ترسکی و آستاراخان در بسیاری از برهه‌ها با راهزن‌های قزاق همکاری داشتند، مشابه اقدام خزرها در سال ۹۱۳ که به روس‌ها اجازه عبور از قلمرو خویش و انتقال از دُن به ولگا و راهیابی به دریای گرگان و طبرستان را دادند. با شواهد پرشمار هماهنگی این فرمانداران با مسکو را نمی‌توان زیرسؤال برد. بنابراین رفتار دوگانه و اقدام‌های آزاددهنده غیرمستقیم را باید بخشی از سیاست مسکو در برابر اصفهان محسوب کرد.

روسیه در سده هفدهم در موازنه قدرت با ایران در تلاش برای پیش‌روی آرام بود. کوشش‌های ممتد تزارها برای ارتباط‌گیری با نخبگان داغستانی و گرجی، به‌ویژه ناراضی‌ها از ایران و تلاش هرچند ناکام برای تبدیل ارتباطات با شماری از اشراف گرجی به ابزار چانه‌زنی با ایران و دخالت در امور گرجستان، مصداق رهیافت سیاسی نرم مسکو است. به هر حال، لشکرکشی پتر اول به خاک ایران در سال‌های ۱۷۲۲ و ۱۷۲۳ جنبه دیگری از سیاستی کلان را مشخص کرد، سیاستی که از ایوان چهارم، باریس گادونوف و رومانوف‌ها تداومی پیوسته را در

سه سلسله به نمایش گذاشت. می‌توان گفت تحول‌های سده هفدهم روابط ایران و روسیه نشان داد که روابط دوطرف را باید معادله‌ای دانست که مؤلفه‌های مهم مؤثر در آن تضاد ژئوپلیتیک، منافع و رقابت‌های تجاری و سیاسی و همکاری‌ها و رقابت‌ها در عرصه روابط خارجی هستند که به فراخور زمان نتایج متفاوتی از آن به‌دست می‌آید.

References

- Anchabadze, Zaza (2014), **European Georgia; Ethnogeopolitics in Caucasus and Ethnogenetical History of Europe**, Tbilisi.
- Andreeva, Elena (2010), **Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism**, Translated by Elaheh Koolaee and Mohammad Kazem Shojaei, Tehran: University of Tehran Press [in Persian].
- Chardin, Jean (1996), **Chardin Travelogue**, Translated by Eghbal Yaghmaei, Vol. 5, Tehran: Toos [in Persian].
- Chensiner, Robert and Magomedkhan Magomedkhanov (1992), "Persian Exports to Russia from the Sixteenth to the Nineteenth Century", **Iran**, Vol. 30, pp. 123-130.
- Contarini, Ambrogio (2002), **Ambrogio Contarini Travelogue, in Venetian Travelogues in Iran: Six Travelogues**, Translated by Manouchehr Amini, pp. 123-196, Tehran: Kharazmi [in Persian].
- Duczeko, Wladyslaw (2004), **Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe**, Brill.
- Flier, M. S. (2006), "Political Ideas and Rituals", in: **The Cambridge History of Russia, from Early Rus' to 1689**, Vol. 1, Edited by M. Perrie, Cambridge, pp. 387-408.
- Gutmeyr, Dominik (2017), **Borderland Orientalism or How the Savage Lost his Nobility: the Russian Perception of the Caucasus between 1817 and 1878**, Studies on South East Europe, Edited by Karl Kaser, Vol. 19, Wein.
- Jamalzadeh, Seyed Mohammad Ali (2005), **History of Iranian – Russian Relations**, Tehran: Sokhan [in Persian].
- Kaempfer, Engelbert (1981), **Kaempfer Travelogue**, Translated by Keykavoos Jahandari, Tehran: Kharazmi [in Persian].
- Khodarkovsky, Michael (2004), **Russia's Steppe Frontier: the Making of a Colonial Empire, 1500-1800**, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Khodarkovsky, Michael (2006), "The Non-Russian Subjects", in: **The Cambridge History of Russia, from Early Rus' to 1689**, Vol. 1, Edited by M. Perrie, Cambridge, pp. 520-538.
- Koolaee, Elaheh and Maryam Nezami (2019), "Pan-Turkism, Construction of Identity and the Formation of the Republic of Azerbaijan (1890-1920)", **Central Eurasia Studies**, Vol. 12, No. 2, pp. 459-478 [in Persian].

- Kulagina, Ludmila and Yelena Dunayeva (2009), **The History of Russia – Iran Borders Formation**, Translated by Bahram Amirahmadian, Tehran: National Geographical Organization [in Persian].
- Lockhart, Laurence (2004), **The Fall of the Safavid Dynasty and Afghan Occupation of Persia**, Translated by Esmaeil Dolatshahi, Tehran: Elmi Farhangi Publishing Co. [in Persian].
- Logan, Donald F. (1992), **The Vikings in History**, Taylor and Francis.
- Martin, Janet (1996), **Medieval Russia: 980-1584**, Cambridge University Press.
- Mathee, Rudi (2012), **Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan**, I. B. Tauris.
- Morshedloo, Javad (2018), “Oriental Studies and Geographical Discoveries in Favor of Colonial Strategy: the Case of Russian Colonial Policy in the Southern Caucasus”, **Central Eurasia Studies**, Vol. 11, No. 2, pp. 491-512 [in Persian].
- Morshedloo, Javad (2019), “Russia’s Imperial Expansion and Geopolitical Change in the Global Situation of the Caspian Sea (1550-1800 A. D.)”, **Central Eurasia Studies**, Vol. 12, No. 2, pp. 497-518 [in Persian].
- Olearius, Adam (1983), **Travelogue of Adam Olearius, Section of Iran**, Translated by Ahmad Behpour, Tehran: Ebtekar [in Persian].
- Pavlov, A. P. and Maureen Perrie (2003), **Ivan the Terrible**, Pearson Education.
- Rashtiani, Goodarz (2013), “Diplomacy in the Middle of the two Wars: General Yermelov’s Mission in Iran and its Outcomes”, **Central Eurasia Studies**, Vol. 6, No. 12, pp. 55-74 [in Persian].
- Sanson (1967), **Sanson Travelogue**, Translated by Taghi Tafazzoli, Tehran: Ebn-e Sina [in Persian].
- Savory R. M. (1986), “The Safavid Administrative System”, in: **The Cambridge History of Iran, the Timurid and Safavid Periods**, Vol. 6, Cambridge, pp. 351-372.
- Sefat Gol, Mansour (2009), **The Rise and Fall of Safavids**, Tehran: Canoone-Andisheh Javan [in Persian].
- Sefat Gol, Mansour and Mohammad Bagher Vosoughi (2017), **The Establishment of Ports and Maritime Organization of Iran Based on Historical Documents**, Tehran: Ports and Maritime Organization [in Persian].
- Tectander Von der Jabel, George (2009), **Iter Persicvm (Travel to Iran)**, Translated by Mahmoud Tafazzoli, Tehran: Ketabsara [in Persian].
- Vahid Ghazvini, Mohammad Taher (2004), **Tarikh-e Jahan Araye Abbasi**, Edited by Saeid Mir Mohammad Sadegh, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies [in Persian].
- Кирокосьян, М. (2007), **Пираты Каспийского моря**, Астрахань: Чилим.
- Кораев, Т. К. (2015), “Московская Русь и Сафавидский Иран в Прикаспии XVI–XVII вв.: Соседство, Соперничество, Сосуществование”, **Исторический Вестник, Россия и Исламский Мир**, Том 11 [158], Под Общей Редакцией Д. Р. Жантиева, Москва, с. 154–199.

- Магарамов, Ш. А. (2013), “Западно-Прикаспийские Области в Русско-Персидских Дипломатических Отношениях на Рубеже XVI – XVII вв.”, **Вестник Института ИАЭ**, № 3, с. 5–12.
- Малькова. Л. (ред.) (1968), **Записки Иностранцев о Восстании Степана Разина**, Ленинград: Наука.
- Сеидова, Гюльшан (2007), **Азербайджан во Взаимоотношениях Сефевидской Империи и Русского Государства в XVII веке (по Русским Источникам)**, Баку: Нурлан.
- Чертанов, Максим (2016), **Степан Разин**, Редактор Е. В. Смирнова, Серия: Жизнь Замечательных Людей, Москва: Молодая Гвардия.